

درآمدی بر حزب در دهه بیست

فصلی متفاوت در حزبی گرای تاریخ معاصر ایران

کیوان لؤلؤئی (عضو هیأت علمی دانشگاه فردوسی مشهد)

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اشاره

حزب به معنی تشکلی سیاسی، در ایران همانند بسیاری از جوامع بشری پیشینه‌ای طولانی و تاریخی دارد. این جمعیتها یا نظیر سربه داران، فدائیان اسماعیلی و غیره و جهه‌ای نظامی داشته‌اند و یا مانند اخوان الصفا به صورت یک تجمّع سیاسی - فرهنگی متبلور شده‌اند، اما در واقع سابقه تحزب در ایران، به شکل مشخص کنونی و در چارچوب تعارف مرسوم از احزاب سیاسی، به یک قرن نمی‌رسد و به عبارتی به عصر مشروطه با کمی قبل از آن - به اواخر دوره ناصری و اوایل سلطنت مظفّرالدین شاه قاجار - باز می‌گردد.

پرواضح است برای این که در بررسی احزاب سیاسی معاصر ایران، کرنولوژی تاریخی رعایت، و از پراکندگی مطلب امتناع ورزیده شود، باید تقسیم بندی خاصی را مد نظر قرار داد، از جمله این که بر اساس مراحل چهارگانه مشروطیت: (مرحله اول: ۱۳۰۴ - ۱۲۸۵؛ مرحله دوم: ۱۳۲۰ - ۱۳۰۴؛ مرحله سوم: ۱۳۳۲ - ۱۳۲۰؛ مرحله چهارم: ۱۳۵۷ - ۱۳۳۲)، ادوار تحزب در ایران را نیز به چهار دوره تقسیم کرد و آن گاه به سهولت به بحث پیرامون احزاب در دوره مورد نظر پرداخت. بر اساس این تقسیم بندی، ادوار تحزب در ایران عبارت خواهد بود از: دوره اول تحزب یا ابتدای دوره مشروطه تا استقرار حاکمیت رضا پهلوی.^(۱) دوره دوم یا سالهای ۲۰ تا ۳۲. دوره سوم یا سالهای ۳۹ تا ۴۲ و دوره چهارم: سالهای ۵۷ به بعد.

۱ - رضا شاه در ۲۴ آذرماه ۱۳۰۴ در مجلس شورای ملی مراسم تحلیف را انجام داد و رسماً آغاز سلطنت خویش را اعلام داشت.

در میان دوره‌های مذکور، دوره دوم تحزب، (دهه ۲۰) از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد زیرا در این دوره که مقارن مجلس سیزدهم تا هفدهم قانون گذاری است، به دلیل پاره‌ای جریانات و به وجود آمدن شرایط خاص در فضای سیاسی - اجتماعی کشور، در حقیقت شاهد پیدایش بیشترین احزاب و گروه‌های سیاسی در ایران هستیم، به طوری که این دوره تحزب، از نظر کثرت و تنوع قابل مقایسه با ادوار قبل و بعد از خود نمی‌باشد، و در ضرورت پرداختن به آن همین بس که بجز برخی تک نگاریهای پراکنده که بیشتر به صورت خاطره است و یا در ضمن بیان وقایع یا در حاشیه شرح حال برخی از رجال و شخصیتها نگارش یافته، تاکنون کمتر تحلیل جامع و مدونی از احزاب سیاسی ایران در دوره مورد نظر شده است.

گفتنی است در این مقال برای پرهیز از اطاله بحث، سعی بر آن بوده که در هر دوره مجلس قانون گذاری، (مجالس ۱۳ تا ۱۷) به تفحص پیرامون مهمترین احزاب، گروه‌ها و دسته‌جات سیاسی پرداخته شود و در احزاب کم اهمیت تر فقط به ذکر نام بسنده گردد.

مقدمه

قسمت اعظم جریان‌های سیاسی و حرکت‌های حزبی در چهار دوره تحزب، و تقریباً در تمامی گروه‌ها و تشکیلات مخفی مسلحانه در سالهای دیکتاتوری و رکود احزاب، بر پایه سه جریان فکری عمده مطرح در جامعه ایران یعنی اندیشه‌های چپ^(۱)، ناسیونالیستی و اسلام استوار بود. جریان فکری چپ، در عصر مشروطه و در پیوند مشروطه خواهان و مبارزان ایرانی با انقلابیون قفقاز نضج گرفت؛ جریان ناسیونالیستی به عنوان تبلور آرمانهای ملی و میهنی برخاسته از تحولات داخلی اروپا در قرون اخیر و نشأت گرفته از انقلابها و مبارزات سیاسی و اجتماعی غرب بود که قبل از انقلاب مشروطه و پیش از ظهور اندیشه‌های چپ در ایران باب شد و محور فعالیت‌های مشروطه طلبان و مصلحین عصر قاجار و ادوار بعدی تاریخ معاصر ایران قرار گرفت. حرکت اسلامی نیز با تنش میان دولت و علما در دوره قاجار و اعتراض روحانیان به تغییر نظام آموزشی، اداری، قضائی، اصلاحات به شیوه غرب، مداخله اجانب، و گذاری امتیازات به بیگانه، مخالفت با بدعتها و حرکت‌های ملهم از باب و محدود کردن قدرت و اختیارات روحانیت آغاز شد.

۱- منظور از اندیشه‌های چپ، اندیشه‌های مارکسیستی - افراطی می‌باشد.

فعالیت‌های حزبی در ایران پس از شهریور ۱۳۲۰

با حمله نیروهای دول متفق به ایران در سحرگاه سوم شهریور ۱۳۲۰ و اشغال کشور از سوی ایشان^(۱) تحولات مهمی در ایران رقم خورد و چهره جامعه دگرگون شد. متفقین در نخستین اقدام، خواستار کناره‌گیری رضا شاه شدند و شاه قدر قدرت - که ۱۶ سال به قدرت تمام بر کشور و ارکان آن حکم رانده بود - مجبور به استعفا شد.^(۲) غیبت یکباره یگانه فردی که تمامی امور کشور را در ید قدرت خویش داشت، باعث شد تا شیرازه امور از هم گسیخته و جامعه، یله‌ورها شود.

در صحنه سیاسی، سقوط دیکتاتوری، به معنی از میان رفتن سایه اختناق و استبداد و وزش نسیم آزادی در صحنه‌های گوناگون محسوب می‌شد. در اولین گام، با باز شدن درهای زندان‌ها، زندانیان سیاسی از بند رها شدند؛

قلم‌ها فعال شد؛ سر سانسور از سر مطبوعات کم شد و مطبوعات که دیگر اجباری به مدیحه‌سرایی صرف نداشتند، بار دیگر فعالیت خود را شروع کردند و بازارشان رونق گرفت.

در چنین فضایی، روشنفکران و مبارزان جامعه، به منظور کسب حقوق غصب شده و حفظ آزادی‌های به دست آمده، و با هدف هدایت جامعه به رشد تعالی و استقلال، به ایجاد تشکلهای مختلف صنفی، سیاسی اقدام کردند و روی هم رفته گروه‌های مطبوعاتی و پارلمانی متعددی در کشور به فعالیت پرداخت و بدین سان به دنبال یک وقفه حدوداً ۲۰ ساله در فعالیت‌های سیاسی و حزبی^(۳) در مدت کوتاهی تعداد زیادی حزب، جمعیت، انجمن، اتحادیه، گروه و غیره در ایران پا به عرصه وجود گذاشت و به عبارتی دومین دوره حیات احزاب و تشکلات سیاسی در کشور آغاز شد. این فضا تا مرداد ماه سال ۱۳۳۲ ادامه داشت و جامعه ما در یک روند دوازده ساله به تمرین دموکراسی پرداخت. فضایی که برخلاف پایان تاریخش - که با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به اتمام رسید - ثمرات درخشانی نیز با خود به همراه داشت؛ از جمله ملی شدن صنعت نفت و مبارزات استعمار ستیزی ملت ایران که به الگویی برای مبارزات ضد استعماری در جهان سوم مبدل شد.

تقریباً منشأ تمام احزاب و نیروهای سیاسی ایران را در این دوره و بعد از آن، در سطح وسیع

۱- در سوم شهریور ماه، ۱۳۲۰، سفرای انگلستان و شوروی به طور جداگانه یادداشت‌هایی تسلیم ایران کردند و اعلام نمودند که چون ایران - علی‌رغم اعلام بی‌طرفی - در مقابل متفقین سیاست مبهمی در پیش گرفته است، ارتشهای آنان ناگزیر از ورود به ایران هستند، این زمان مصادف بود با نخست‌وزیری علی منصور در ایران.

۲- ۲۵ شهریور ماه ۱۳۲۰.

۳- سالهای حکومت رضاشاه در حقیقت نخستین دوره رکود سیاسی و حزبی ایران از ابتدای استقرار مشروطه بود.

اندیشه‌های سیاسی و حزبی عصر مشروطه تشکیل می‌دهد. در این دوره یعنی از ابتدای دهه ۲۰ تا سال ۳۲ شاهد پیدایش بیشترین احزاب و جمعیت‌های سیاسی هستیم، به طوری که چنان‌که اشاره شد کثرت و تنوع احزاب این دوره نه قبل و نه حتی بعد از آن دیده نشد.

احزاب متعددی که در این دوره در صحنه سیاسی ایران ظاهر شدند، به دو دسته تقسیم می‌شوند: گروه اول احزابی می‌باشند که عمری نسبتاً کوتاه داشتند و تنها اوضاع آشفته آن زمان به حضور مقطعی ایشان در جامعه کمک کرد (از جمله: حزب اراده ملی، اتحاد ملی، سوسیالیست ملی کشور ایران (سومکا و ...)، اما دسته دوم احزابی بودند که به دلیل دارا بودن تشکیلات نسبتاً منسجم و قوی، سالهای متمادی حتی پس از کودتای ۲۸ مرداد ۳۲ نیز به فعالیت ادامه دادند (از جمله: حزب توده، ایران و ...)، همچنین احزاب دوره مورد بحث بنا به شرایط خاص به یکی از قطبهای سیاسی متمایل بودند، بدین جهت به دو جناح چپ و راست تقسیم می‌شوند که در رده‌بندی، آنها را تحت عنوان احزاب چپ‌گرا و راست‌گرا می‌شناسند.

الف) مجلس سیزدهم قانون گذاری و مهمترین احزاب سیاسی

تاریخ رسمیت یافتن مجلس سیزدهم، اول آذرماه ۱۳۲۰ بود.^(۱) مجلس شورای ملی چنان‌که می‌دانیم پس از خروج رضاشاه از ایران چندین فراکسیون در مجلس دوازدهم تشکیل شد و این فراکسیون‌ها برای این که در پیشبرد اهداف سیاسی خویش از نیروی مردمی نیز برخوردار شوند، به تشکیل احزاب و گروه‌های سیاسی پرداختند و چون چیزی به پایان دوره دوازدهم مجلس نمانده بود، لذا فعالیت پارلمانی این احزاب عملاً از دوره سیزدهم مورد توجه قرار گرفت. مهمترین این احزاب عبارتند از:

۱- حزب توده: در میان احزاب و تشکلات سیاسی دهه ۲۰، بی‌شک حزب توده نیرومندترین و سازمان یافته‌ترین نیروی حزبی ایران بود که تا مدتی بدون رقیب در عرصه سیاست کشور پیش رفت. این حزب تنها حزبی بود که از آغاز دهه ۲۰ تا سالهای پس از انقلاب اسلامی، در طول بیش از

۱- گفتنی است انتخابات دوره سیزدهم مجلس شورای ملی در زمان رضا شاه انجام شده بود و هر چند مردم در این زمان تقاضای تجدید انتخابات را داشتند ولی فروغی اعلام کرد که فوه مجریه حق دخالت در انتخابات را ندارد و این دخالت خلاف قانون است!

۴۰ سال، به شکل‌های مختلف - مخفی یا علنی و در داخل یا خارج از ایران - تداوم و حضوری محسوس داشت و شاید بتوان به گفته خود ایشان استناد کرد که حتی حزب سازی‌های قوام و محمد رضا شاه قبل و بعد از کودتای ۳۲، در رقابت با این حزب و گاه با الگو برداری از آن بوده است.^(۱)

بعد از سقوط رضا شاه و فرمان عفو عمومی زندانیان سیاسی، از جمله کسانی که آزاد شدند، (۵۲ نفر) از هواخواهان و کادر اصلی حزب کمونیست بودند. تعدادی از آنها پس از آزادی از زندان برآن شدند تا هر چه سریع‌تر «حزب کمونیست» را به وجود آورند، زیرا خطر آلمان بسیار جدی بود، به ویژه این که ارتش آن کشور به پشت دروازه‌های مسکو رسیده، و دیگر آنها وظیفه خود می‌دانستند که در اسرع وقت حکومت را به دست گیرند.^(۲) اما تشکیل حزب کمونیست در ایران آن هم در این زمان که کشور در اشغال نظامی متفقین بود، بدون اجازه «مقامات بین‌المللی» نمی‌توانست عملی شود، بنابراین در پی تماس‌های افرادی چون «رضا روستا» و «سید جعفر پیشه‌وری» با مقامات شوروی، تصمیم کمیسیون مبنی بر «تشکیل یک حزب کمونیستی با پوشش ملی» اعلام شد.^(۳) در این زمان منافع مشترک انگلیس با شوروی باعث شد که انگلیس نیز تأسیس حزب جدید را مورد تأیید قرار دهد.^(۴) بدین ترتیب حزب جدید، بنام «حزب توده» در هفتم مهرماه ۱۳۲۵ به وجود آمد.^(۵) جلسه موسسان حزب مذکور یک هیأت ۱۵ نفری را به نام «کمیته موقت» انتخاب کرد و «سلیمان میرزا اسکندری» را که ظاهراً «شخصیتی ملی و غیر کمونیست» و «مسلمان معتقد و مراعی موازین عبادت» بود، در رأس این کمیته قرار داد.^(۶) بدین شکل روس‌ها بنا به شرایط حاکم بر جهان آن روز و نیز با توجه به تجربه شکست حزب کمونیست ایران و جلب توجه و رضایت انگلیس و

- ۱- ر.ک: نوروزی، داوود - «حزب توده ایران ضرورت تاریخی مبهن ما» حزب توده ایران از آغاز پیدایش تا انقلاب بهمن ۱۳۵۷، حزب توده ایران، تهران، ۱۳۶۰، ص ۴۷
- ۲- خامه‌ای، انور - خاطرات دکتر انور خامه‌ای، ج ۲، فرصت بزرگ از دست رفته، هفته، تهران، ۱۳۶۲، ص ۱۶. این حزب پس از اعلام موجودیت، هدف اساسی خود را مبارزه با فاشیسم عنوان نمود.
- ۳- سیاست و سازمان حزب توده از آغاز تا فروپاشی، موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، تهران، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۹۷. باید دانست اصولاً توده‌ای‌ها با ملی‌گرایان سازگاری نداشتند زیرا بر خلاف آنها، که مخالف دخالت بیگانه در کشور بودند، اینان مطیع بی‌چون و چرای شوروی و مدافع منافع آن کشور در ایران بودند، همچنین ایشان با حرکت سیاسی - مذهبی نیز به کلی مخالف بودند زیرا اساساً با مذهب مخالف بودند.
- ۴- کاتوزیان، محمد علی (هماپون) - مصدق و مبارزه برای قدرت در ایران، به کوشش فرزانه طاهری، نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۲، ص ۶۴
- ۵- جبهه آزادی ملت ایران (جامی) - گذشته چراغ راه آینده است، ققنوس، تهران، ۱۳۶۶، ص ۱۵۱.
- ۶- طبری، احسان - کزراهه، خاطراتی از تاریخ حزب توده، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶، ص ۱۷ و ۱۸.

آمریکا در چارچوب سیاست «جبهه واحد ضد فاشیستی» آن هم در زمانی که خطر تهدید آلمان جدی بود، این سیاست را در پیش گرفتند.^(۱) و بدین گونه، حزب توده از همان ابتدا از پشتیبانی و حمایت شوروی برخوردار شد.

مرام نامه و برنامه، این حزب در چارچوب یک حزب «ملی و دموکراتیک» تنظیم شده بود. در مقدمه آن صریحاً حمایت از «سلطنت مشروطه» و قانون اساسی مطرح گردیده و نیز تأکید شده بود این حزب ائتلافی است جامع از طبقات مختلف اجتماعی که خواهان اصلاحات اداری و سیاسی، اقتصادی و فرهنگی می‌باشد.^(۲) وابستگی طبقاتی حزب توده در آغاز حدّ و مرز روشنی نداشت، روزنامه سیاست در این زمینه چنین می‌نویسد: «مقصود از توده ایران که گفته می‌شود، توجه به یک قسمت از مردم این مملکت نیست. هر کسی که در این سرزمین طرفدار آزادی فکر و عقیده بود، به مملکت و سعادت اهالی آن علاقه‌مند باشد، برای تخفیف رنج بدبختان قدم بردارد و برای زیردستان در اجتماع همان حقوقی را که قانون به آنها اعطا کرده است بشناسد، خدمتگزار را در هر لباسی که هست تقدیر کند و جنایتکار را در هر مقامی که هست از خود براند و به دست عدالت بسپارد، ما از خود می‌دانیم.»^(۳)

لیکن دو سال بعد، این حزب موقعیت طبقاتی خود را آشکار نمود و اعلام کرد: «حزب توده ایران مجموعه‌ای از چهار طبقه است: (کارگران، دهقانان، روشنفکران، پیشه‌وران) و منافع این چهار طبقه را نیز در مرام نامه خود گنجانیده است.»^(۴) همچنین اعلام داشت که مبارزه با سرمایه‌داری آشتی‌ناپذیر است. گفتنی است این حزب در مجلس سیزدهم راه نیافت، اما مطبوعاتی را به راه انداخت،^(۵) برخی از این مطبوعات عبارت بودند از: مردم (نامه مردم) - مردم آدینه - مجله ماهانه مردم - رهبر - سیاست - نشریه شهباز - دنا - به سوی آینده و غیره.

در تیرماه ۱۳۲۵ به ابتکار حزب توده، جبهه متلف احزاب آزادی خواه از ائتلاف حزب توده ایران و حزب ایران ایجاد شد و در آبان همان سال احزاب دموکرات آذربایجان، دموکرات

۱- خامه‌ای، انور - همان کتاب، ص ۱۷ و ۱۸.

۲- جامی - همان کتاب، ص ۱۵۱ و ۱۵۲، به همین دلیل بود که عده‌ای از طبقات روشنفکر که تشنه اصلاحات عمیق اجتماعی و اقتصادی بودند عضویت آن را پذیرفتند.

۳- همان کتاب - ص ۱۵۳ و ۱۵۴، (به نقل از روزنامه سیاست).

۴- طبری، احسان - «ردّ اتهامات»، روزنامه رزم، سال اول، شماره ۲۲، ۲۵ مرداد ماه ۱۳۲۲، ص ۱

۵- مهدی نیا، جعفر - زندگی سیاسی رزم آرا، گیتی، تهران، ۱۳۶۳، ص ۴۰۰.

کردستان،^(۱) سوسیالیست و جنگل (اجتماعیون) نیز به آن پیوستند.^(۲) چندی بعد در انتخابات مجلس چهاردهم که نیروها و جناح‌ها گوناگون برای به دست آوردن کرسی‌های بیشتر به رقابت پرداختند، حزب توده موفق شد با هشت نفر از نمایندگان خود به مجلس راه یابد. این افراد در مجلس، «فراکسیون توده» را به وجود آوردند. در همین دوره بود که شوروی تقاضای امتیاز بهره‌برداری از منافع نفت شمال را کرد و دکتر محمد مصدق سیاست «موازنه منفی» را مطرح نمود، ولی نمایندگان حزب توده از واگذاری امتیاز حمایت کردند. سرانجام در ۱۵ بهمن ماه ۱۳۲۷ که نسبت به محمد رضا پهلوی در دانشگاه تهران از طرف فردی بنام «ناصر فخرآرایی» سوء قصد شد و در نخستین بازرسی از جیب‌های وی - چنین اعلام شد - که وی وابسته به سازمان حزب توده می‌باشد، دولت بلافاصله حزب مزبور را غیر قانونی اعلام کرد و عضویت در آن را جرم تلقی نمود؛ کلوب‌های حزب در تمام ایران اشغال شد و روزنامه‌های آن توقف گردید و عده‌ای از رهبران آن در دادگاه نظامی محاکمه و به حبس یا اعدام محکوم شدند.^(۳)

۲- حزب ایران: در تاریخ ایران معاصر، به دنبال خلع رضا شاه، حزب ایران پس از حزب توده، در حقیقت اولین حزب سیاسی سازمان یافته‌ای بود که در اسفند ماه ۱۳۲۲ تشکیل شد. این حزب را می‌توان در ردیف احزاب راستگرا محسوب کرد.

همزمان با انتخابات مجلس چهاردهم،^(۴) عده‌ای از جوانان تحصیل کرده که بسیاری از ایشان استاد دانشکده‌های حقوق و فنی بودند، دورهم جمع شده و در سال ۱۳۲۱، «کانون مهندسين ایران»^(۵) را تشکیل دادند. در حقیقت هسته اصلی حزب ایران، همین کانون مهندسين می‌باشد که در ابتدا یک اجتماع اداری - صنفی بود، اما مدتی بعد به یک سازمان سیاسی گروهی تحصیل کرده تبدیل

۱- حزب دموکرات آذربایجان (به ریاست سید جعفر پیشه‌وری، که وی در توطئه علیه نهضت جنگل نیز نقش داشت) و حزب دموکرات کردستان (به ریاست قاضی محمد، از افراد مهاباد) از احزابی بودند که مقارن حضور نیروهای شوروی در ایران (متفقین) تا خروج کامل آنها با تقویت همه جانبه، این نیروها قدرت زیادی پیدا کردند تا جایی که تشکیل جمهوری خود مختار آذربایجان و جمهوری خلق کردستان را در مناطق مزبور اعلام داشتند. غائله آذربایجان و کردستان چندی بعد، متعاقب خروج قوای شوروی از ایران با اعزام نیروهای ارتش مرکزی دفع شد (۱۳۲۵ ه.ش/ ۱۹۴۶ م).

۲- جامی - همان کتاب، صص ۴۲۱ - ۴۴۷.

۳- سیر کمونیزم در ایران از شهریور ۲۰ تا فروردین ۱۳۳۶، با مقدمه تیمور بختیار، کیهان، تهران، ۱۳۳۶، صص ۳۳ و ۳۴.

۴- به هنگام انجام انتخابات، سهیلی نخست وزیر و سید محمد تدین وزیر کشور بود.

۵- مطالعات سیاسی، موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی، تهران، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۱۵۲.

شد و از آن «حزب ایران» به وجود آمد که اکثر رهبران اولیه آن را گردانندگان کانون تشکیل می دادند و «احمد زیرک زاده» سمت دبیر کلی حزب را داشت. این حزب «تمایلات لیبرالی و سوسیال دموکراتیک» داشت، و هر چند از آن جا که مخالف دیکتاتوری و سلطه بیگانه و فساد دستگاه اداری بود، عده قابل توجهی از ملتون و حتی افراد مذهبی را به خود جذب کرد، اما در واقع حزبی توده‌ای و مردمی نبود.^(۱)

«اللہیار صالح»، شخصیت برجسته حزب ایران، «به اتکاء شخصیت و خوش نامی و سوابق سیاسی»^(۲) خیلی زود در حزب جا افتاد و به رهبری آن انتخاب گردید. شعارهای این حزب بیانگر کامل طرز تفکر بنیان گذاران آن می باشد که می گفتند: «با جهل اکثریت و فساد اقلیت مبارزه کنید»^(۳) و نیز می گفتند: «برای ایران، با فکر ایرانی، به دست ایرانی».^(۴) خط مشی حزب ایران برای کسب قدرت سیاسی و کوشش برای تصاحب مشاغل مهم مملکتی و ارائه امکان انجام اصلاحات از طریق نفوذ به داخل نظام سیاسی، موجب شد تا بسیاری از اعضاء این حزب به مناصب مختلف در ادارات و نهادهای دولتی دست یابند. در این بین، عده‌ای نیز تنها برای رسیدن به همین مقامات اداری به حزب ایران رو کردند.^(۵)

حزب ایران بر خلاف سایر احزاب راست‌گرا و ملی، به دلیل داشتن اندیشه‌های لیبرالی و آزادی خواهانه، با حزب توده برخوردی مسالمت آمیز داشت. حتی در پاره‌ای موارد با آن همکاری می کرد. نورالدین کیانوری در خاطرات خود در این مورد می نویسد: «...مناسبات شخصی بسیاری از رهبران حزب توده با رهبران حزب ایران مناسبات بدی نبود. از لحاظ سیاسی هم مواضع آنها را منفی تشخیص نمی دادیم و با هم تلاش و همکاری می کردیم».^(۶)

در اوایل تیرماه ۱۳۲۵ دو حزب توده و ایران پس از انجام مذاکراتی، جبهه‌ای بنام «جبهه متولف احزاب آزادی خواه» تشکیل دادند. سپس اهداف خود را طی اعلامیه‌ای به اطلاع عموم رساندند. در

۱- کیانوری، نورالدین - خاطرات نورالدین کیانوری، انتشارات اطلاعات، تهران، ج ۲، ۱۳۷۲، ص ۹۵.

۲- سعیدی، خسرو - اللہیار صالح، طایفه، تهران، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۱۴۲.

۳- روحانی (زیارتی)، حمید - نهضت امام خمینی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۷۳.

۴- نجاتی، غلامرضا - تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران (از کودتا تا انقلاب)، خدمات فرهنگی رسا، تهران، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۵۰.

۵- همان.

۶- کیانوری، نورالدین - همان کتاب، همان جا.

این ائتلاف، حزب دموکرات ایران و فرقه دموکرات آذربایجان نیز شرکت داشتند. پس از «غائله پیشه‌وری» در آذربایجان، قوام السلطنه نخست وزیر شد. وی برای «مقابله با فشارهای سیاسی - نظامی دولت اتحاد شوروی»^(۱) و برای پیشبرد مقاصد خویش، در صدد تشکیل کابینه ائتلافی بر آمد و از احزاب توده و ایران دعوت به همکاری نمود و هر دو حزب مذکور، با درخواست قوام السلطنه برای شرکت در کابینه ائتلافی موافقت کردند. حزب توده سه وزیر و حزب ایران یک وزیر (اللهیار صالح، وزیر دادگستری) در دولت داشتند، لیکن این ائتلاف دیری نپایید، زیرا به محض شکست فرقه (حزب) دموکرات آذربایجان کابینه مزبور از هم پاشید.^(۲) گفتنی است حزب ایران در مخالفت با قرارداد گس - گلشاییان^(۳) در روزهای پایانی عمر مجلس پانزدهم نقش موثری ایفا کرد. همچنین در تحصن دکتر محمد مصدق و همراهانش در دربار^(۴) به نشانه اعتراض به آزاد نبودن انتخابات مجلس شانزدهم - شرکت داشت؛ مدتی بعد در سازماندهی «جبهه ملی» شرکت کرد و در کابینه‌های اول و دوم دکتر مصدق تنی چند از رهبران حزب مذکور عضویت داشتند. در این دوره اعضای حزب ایران بیشتر مقامات حساس و کلیدی کشور را در اختیار گرفته بودند تا حدی که این حزب به «بنگاه کارگشایی» معروف شد. این مساله به موقعیت و مقام حزب که

۱- نجاتی، غلامرضا - جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، شرکت سهامی انتشار، تهران، چ ۲، ۱۳۴۵، ص ۵۳.

۲- این قرارداد در حقیقت قرارداد الحاقی به قرارداد ۱۹۳۳. م (۱۳۱۲ هـ ش) ایران و انگلیس درباره نفت بود که در زمان نخست وزیری ساعد آغاز شد و بنا بود به موجب آن، ایران در مقابل فروش هر تن نفت به جای ۴ شلینگ قبلی ۶ شلینگ دریافت کند. فروش نفت در داخل ایران نیز ۲۵٪ ارزانتر از فروش آن در خارج کشور تعیین شد. ضمناً شرکت نفت موظف بود مبلغ ۵ میلیون لیره استرلینگ یک جا به ایران بپردازد. در مقابل این تعهدات، ایران نیز می‌باید تعهدات امتیاز نفتی ۱۹۳۳ را که به موجب آن حق بهره‌برداری از منابع نفتی ایران تا ۶۰ سال (۱۳۷۲) به کمپانی نفت انگلیس واگذار شده بود را دوباره تأیید می‌کرد. ساعد این قرارداد را در پایان دوره ۱۵ به مجلس برد و بر خلاف تصور او نمایندگان آن را تصویب نکردند و دولت ساعد مجبور به استعفا شد. از آن جا که نماینده انگلیس، «گس / Gess» و نماینده ایران، «گلشاییان» در این مورد به مذاکره پرداختند، این قرارداد به این نام معروف شد.

۳- این قرارداد در حقیقت قرارداد الحاقی به قرارداد ۱۹۳۳. م (۱۳۱۲ هـ ش) ایران و انگلیس درباره نفت بود که در زمان نخست وزیری ساعد آغاز شد و بنا بود به موجب آن، ایران در مقابل فروش هر تن نفت به جای ۴ شلینگ قبلی ۶ شلینگ دریافت کند. فروش نفت در داخل ایران نیز ۲۵٪ ارزانتر از فروش آن در خارج کشور تعیین شد. ضمناً شرکت نفت موظف بود مبلغ ۵ میلیون لیره استرلینگ یک جا به ایران بپردازد. در مقابل این تعهدات، ایران نیز می‌باید تعهدات امتیاز نفتی ۱۹۳۳ را که به موجب آن حق بهره‌برداری از منابع نفتی ایران تا ۶۰ سال (۱۳۷۲) به کمپانی نفت انگلیس واگذار شده بود را دوباره تأیید می‌کرد. ساعد این قرارداد را در پایان دوره ۱۵ به مجلس برد و بر خلاف تصور او نمایندگان آن را تصویب نکردند و دولت ساعد مجبور به استعفا شد. از آن جا که نماینده انگلیس، «گس / Gess» و نماینده ایران، «گلشاییان» در این مورد به مذاکره پرداختند، این قرارداد به این نام معروف شد.

۴- به تاریخ ۲۲ مهر ماه ۱۳۲۸ خورشیدی.

خدمات ارزنده‌ای، بخصوص در اوایل دوران ملی شدن صنعت نفت به سود ایران انجام داده بود، آسیب وارد ساخت، تاجائی که به عنوان یکی از مسببین شکست نهضت شناخته شد.^(۱) حزب ایران در اصل یک حزب ملی گرا بود. اغلب رهبران و کادرهای بالای آن تحصیل کردگان اروپا و آمریکا بودند. نمونه بارز این عده «الطیارسالِح»، «کریم سنجابی» و «کاظم حسیبی» می‌باشند. از سوی دیگر این حزب در دورانی کار خود را آغاز کرد که احزاب و گروههای فعال آن دوره به یکی از قدرتهای شرق یا غرب وابسته بودند، از جمله حزب توده به شوروی وابستگی داشت و هیأت حاکمه ونخبگان سیاسی، وابسته به غرب (به ویژه به انگلیس) بودند، در چنین شرایطی حزب ایران گرایش‌های آمریکایی داشت. بی علت نبود که سران حزب ایران «اصل چهار» دکترین ترومن را به عنوان کمک بزرگ ایالات متحده به کشورهای عقب مانده مورد تأیید قرار دادند.^(۲) بر همین اساس کمیته مرکزی حزب ایران در اوایل سال ۱۳۳۵، «دکترین آیزنهاور» را نیز تأیید کرد.^(۳) این حزب بعداً مقارن شکل‌گیری نهضت ملی ایران به صورت یکی از احزاب اصلی جبهه ملی درآمد و رهبران آن در شمار فعالان این جبهه بودند. در این میان، زیرک زاده، جزایری، مکی، خلعتبری و سنجابی از جمله بنیان‌گذاران جبهه ملی ایران می‌باشند.^(۴)

گذشته از احزاب مورد بحث، سایر احزاب کم‌اهمیت‌تر در این دوره عبارت بودند از: حزب اراده ملی، حزب عدالت،^(۵) حزب کیود، حزب پیکار، حزب رادیکال، حزب سوسیالیست، حزب رستاخیز، وطن، اتحاد ملی و استقلال.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
سال جامع علوم انسانی

- ۱- نجاتی، غلامرضا - همان کتاب، همان جا.
- ۲- کیانوری، نورالدین - همان کتاب، صص ۹۵ و ۹۶. در سال ۱۹۴۷ م. (۱۳۲۶ ه.ش) ترومن، رئیس جمهور وقت ایالات متحده اعلام کرد که آن کشور حاضر است به کشورهایی که مایل باشند، کمک‌های فنی، اقتصادی لازم برای جلوگیری از تسلط کمونیسم اعطاء کند. این دکترین به سیاست «سد نفوذ» / Containment Policy نیز معروف شد و در کشورهای چندی از جمله ایران، ترکیه و یونان به اجرا درآمد.
- ۳- نجاتی، غلامرضا - همان کتاب، صص ۱۵۳، براساس این دکترین که در سال ۱۹۵۷ م. (۱۳۳۶ ه.ش) از سوی آیزنهاور، رئیس جمهور وقت ایالات متحده اعلام شد، آن کشور آماده بود تا به آن دسته از کشورهای خاورمیانه که در خطر کمونیسم قرار داشتند، با درخواست ایشان به آنان کمک نظامی کند.
- ۴- قاسمی، ابوالفضل - تاریخچه جبهه ملی ایران، حزب ایران، بی‌جا، ۱۳۶۷، صص ۴۷.
- ۵- دو حزب «اراده ملی» و «عدالت» از جمله احزابی بودند که راه را برای متشکل شدن افراد و عناصر مخالف حزب توده بازکردند، هر چند نیروی انسانی متشکلی نظیر حزب توده نداشتند.

ب) مجلس چهاردهم قانون گذاری و مهمترین احزاب سیاسی

آغاز بکار مجلس چهاردهم پائیز ۱۳۲۴ بود.^(۱) در طی دوره چهاردهم مجلس شورای ملی به غیر از احزابی که پس از شهریور ۲۰ فعالیت داشتند، احزاب دیگری نیز به وجود آمد، خاصه در جریان «غائله آذربایجان» و بعد از پایان مدت دوره نمایندگی مجلس چهاردهم. مهمترین این حزب ها که دومین دسته احزابی می باشند که پس از شهریور ۲۰ به وجود آمدند و تأسیس آنها به ترتیب از سال ۱۳۲۴ شروع شد عبارتند از:

۱- فرقه دموکرات آذربایجان: زمانی که نواحی شمال ایران در اشغال نیروهای اتحاد شوروی بود و حزب توده در سراسر آذربایجان فعالیت می کرد، با صلاح دید دولت شوروی و مساعدت مادی و معنوی آن کشور، «فرقه دموکرات» در آذربایجان به ریاست «سید جعفر پیشه‌وری» تشکیل شد.^(۲) پیشه‌وری از اعضای کمونیست و گروه «پنجاه و سه نفر» زندانی زمان رضا شاه بود. وی بعد از مذاکرات و مکاتبات اولیه، سرانجام در نیمه اول مرداد ماه ۱۳۲۴، اداره روزنامه «آزیر» را به دوستان خود واگذار کرد و خود به تبریز رفت و «فرقه دموکرات آذربایجان» را تشکیل داد.^(۳) فرقه دموکرات طی بیانیه‌ای، از آزادی داخلی آذربایجان و «مختاریت مدنی» آن سخن گفت و تدریس زبان آذربایجانی را همراه با زبان فارسی پیشنهاد نمود.^(۴) این فرقه یکسال تمام حکومت آذربایجان را در دست داشت تا اینکه با خروج نیروهای شوروی، بالاخره در ۲۱ آذرماه ۱۳۲۵ ارتش ایران وارد آذربایجان شد و پیشه‌وری و سایر رهبران حزب به شوروی گریختند. چندی بعد پیشه‌وری در یکی از شهرهای آذربایجان شوروی در صحنه تصادف ساختگی زخم برداشت و در یکی از بیمارستان‌های همان شهر درگذشت.^(۵)

سایر احزاب کم اهمیت‌تر در این دوره عبارتند از: حزب ایران نو - حزب دموکرات ایران - اتحادیه اسکی.

۱- در این دوره ۸ نفر از حزب توده به مجلس راه یافتند، مصدق نماینده اول تهران شد و آیت الله کاشانی نیز که در انتخابات به عنوان نماینده تهران انتخاب شده بود، چون هنوز از زندان متفقین آزاد نشده بود، به مجلس راه نیافت.

۲- جامی - همان کتاب، ص ۲۷۹.

۳- پیشه‌وری، جعفر - تاریخچه حزب عدالت، علم، تهران، ۱۳۵۹، ص ۱۶.

۴- جامی - گذشته چراغ راه آینده است، ص ۲۸۵.

۵- مهدی نیا، جعفر - همان کتاب، ص ۴۰۲.

ج) مجلس پانزدهم قانون گذاری و مهمترین احزاب سیاسی

پانزدهمین دوره مجلس قانون گذاری پس از یک فترت یکسال و چهار ماهه، در تاریخ ۲۵ تیرماه ۱۳۲۶ افتتاح شد و در ۶ مرداد ماه همان سال رسمیت یافت. احزاب تازه تأسیس در دوره پانزدهم مجلس نسبت به دیگر ادوار آن پس از شهریور ۱۳۲۰، اندک است به طوری که صرف نظر از احزابی که فعالیت آنها پیش از دوره پانزدهم ادامه داشت، یکی - دو حزب یا جمعیت جدید تشکیل شد که مهمترین آنها عبارتند از:

۱- جمعیت فداییان اسلام: این جمعیت در اوایل سال ۱۳۲۴ به رهبری «سید مجتبی میرلوحی» (نواب صفوی) از اهالی درچه اصفهان با همکاری «سید عبدالحسین واحدی»، «سید محمد واحدی» و «سید حسین واحدی» تأسیس شد. سید مجتبی که در نجف تحصیل می کرد، در پی گسترش تبلیغات پاکدینی احمد کسروی، به منظور مبارزه با افکار و عقاید او به ایران آمد. این جمعیت در سال ۱۳۲۵ تظاهراتی علیه دستگیری آیت الله کاشانی انجام داد و این، در واقع ابتدای ورود فدائیان اسلام به صحنه سیاست می باشد. گفتنی است این جمعیت در آغاز تشکیل جبهه ملی ایران، یکی از گروههای تشکیل دهنده این جبهه بود. از مهمترین فعالیت های جمعیت فداییان اسلام می توان به: قتل احمد کسروی (۲۰ اسفند ۱۳۲۴)، قتل هژیر، وزیر دربار (۱۳ آبان ۱۳۲۸) و ترور رزم آراء، نخست وزیر (۱۶ اسفند ۱۳۲۹) اشاره کرد. سرانجام نواب صفوی در اول آذرماه ۱۳۳۴ دستگیر و در ۲۷ دی ماه همان سال تیرباران شد.^(۱)

به عنوان دیگر احزاب، از احزاب کم اهمیت تر در این دوره می توان به «جمعیت سوسیالیست توده ایران» نیز اشاره کرد.

د) مجلس شانزدهم قانون گذاری و مهمترین احزاب سیاسی

سال ۱۳۲۹ مقارن است با شروع بکار شانزدهمین دوره مجلس قانون گذاری. پس از پایان دوره

۱- این جمعیت معتقد بود که قوانین اسلام باید توسط حکومت به مرحله اجرا در آید و مراکز فحشاء و فساد جمع آوری شود. ایشان عقیده داشتند تنها از طریق مبارزه انتخاباتی و مطبوعاتی نمی توان به مبارزه با دشمن پرداخت، بنابراین این به هنگام تشخیص ضرورت دست به اعدام انقلابی می زدند. ترور رزم آراء، نخست وزیر وقت که از مخالفان ملی شدن صنعت نفت ایران بود، توسط خلیل طهماسبی از فداییان اسلام از جمله مهمترین این ترورها بود که باعث عقب نشینی مخالفان ملی شدن نفت در دولت و مجلس شد.

پانزدهم مجلس شورای ملی و خاصه در جریان انتخابات دوره شانزدهم، احزاب و جمعیت‌های جدیدی به وجود آمد که برخی از آنها بسیار کم دوام بودند. مهمترین احزاب در این دوره عبارتند از:

۱- حزب زحمتکشان ملت ایران: این حزب در ۲۶ اردیبهشت ماه ۱۳۳۵، دو هفته بعد از نخست وزیری دکتر محمد مصدق و مقارن کار مجلس ۱۶، از ائتلاف «دکتر مظفر بقایی کرمانی» و «خلیل ملکی» ایجاد شد. حزب زحمتکشان قبل از تشکیل، در روزنامه شاهد، اهداف مبارزاتی خود را ذیل عنوان: «ما برای راستی و آزادی قیام کرده‌ایم»^(۱) چنین بیان کرد:

- نظارت دقیق در اجرای بدون تبعیض قوانین موجود و مبارزه با هر قانون شکنی.

- مجاهدت در حفظ و استیفای حقوق و منافع ایران، دفاع از حیثیت ملی و تاریخی ایران در کلیه مناسبات سیاسی و اقتصادی و فرهنگی با تمام ممالک خارجی بدون واژه از قدرت و اهمیت آنها.
- تامین حقوق و مزایای مشروح در اعلامیه جدید حقوق بشر که به تصویب مجلس شورای ملی رسیده است برای عموم طبقات ملت ایران.

رهبری این حزب را «دکتر مظفر بقایی کرمانی» که (پس از مصدق) نماینده دوم تهران در مجلس بود، بر عهده داشت. وی به عنوان یکی از متحصنان به دربار در اعتراض به انتخابات مجلس ۱۶، در شمار بنیان‌گذاران جبهه ملی نیز بود و حزب او یکی از احزاب تشکیل دهنده این جبهه محسوب می‌شد. حزب زحمتکشان در حقیقت با هدف حمایت از نهضت ملی ایران و گرد آوردن نیروهای پراکنده مدافع نهضت و ایجاد تشکلی در برابر حزب توده ایجاد شد. این حزب از همان آغاز به دو جناح تقسیم گردید که هر یک نقش و وظیفه‌ای را بر عهده داشتند: جناح مظفر بقایی به فعالیت‌های سیاسی و پارلمانی حزب مشغول شد و جناح ملکی به امور تشکیلات، آموزش و انتشارات پرداخت. مدتی نگذشت که در این حزب جنگ تفرقه انداخته شد، ملکی و عده زیادی از دوستان وی از حزب زحمتکشان انشعاب کرده و حزب «نیروی سوم» را ایجاد نمودند. حزب زحمتکشان بقایی نیز به مخالفت با دکتر مصدق و نهضت ملی پرداخت! و در زمینه سازی کودتای ۲۸ مرداد ۳۲ با سایر مخالفان مصدق همگام شد. پس از کودتا، این حزب در ادوار و مقاطع گوناگون، چند بار دیگر با همین نام یا با نام «جمعیت پاسداران آزادی» به فعالیت ادامه داد.

۱- «ما برای راستی و آزادی قیام کرده‌ایم»، روزنامه شاهد، سال دوم، شماره ۱۹۴، ۲۱ شهریور ۱۳۲۹، ص ۱.

۲- **جبهه ملی:** فعالیتهای این تشکّل که بیشتر یک جبهه سیاسی بود تا یک حزب سیاسی، بزرگترین اثر را در جریانات سیاسی کشور باقی گذاشت و هم این جبهه بود که با دست خالی به مقابله با انگلستان استعمارگر پرداخت و به اراده ملت، پشت آن رایر خاک مالید، دکتر محمد مصدق به عنوان یکی از رهبران این جبهه و فعالیت‌های او در کنار آیت الله کاشانی برای ملی کردن صنعت نفت ایران بر همگان مشهود و بایسته بحثی مفصل و مستقل است.

علل ضعف جبهه ملی

در بینش مصدق از یک سیاست مطلوب، گرایش‌های ایدئولوژیک آشکاری به چشم می‌خورد و در ضمن نشانه‌هایی از انتظار نابودی و شکست نیز دیده می‌شود. در واقع دیدگاه سیاسی او یک سیستم عقیدتی پیوسته را تشکیل نمی‌داد و فاقد خط مشی ایدئولوژیکی منسجم و تفصیلی برای راهنمایی و تنظیم فعالیتهای هوادارانش بود. سیاست مصدق بیش از هر چیز سیاست شور و اعتقاد و خود جوشی بود تا سیاست ایدئولوژیک. این خود، هم منبع قدرت و هم مایه ضعف آن به شمار می‌رفت.

از سویی این امکان وجود نداشت که احکام مطلق یا یک سلسله اصول و قواعد بی‌چون و چرابه منظور مشروعیت بخشیدن به نوعی استبداد اخلاقی و توجیه سرکوب مخالف خواهی‌ها و دیگر اقدامات سرکوب‌گرانه مطرح گردد، و از طرف دیگر اهداف او و به ویژه ابزار و شیوه‌های حصول به آن به نحوی منظم مشخص نشده بود. در نتیجه مسأله حیاتی چگونگی حفظ و استمرار حاکمیت ملی که در وجود نهادی برخاسته از خواسته‌های مردم متجلی شده باشد، کاملاً روشن نشد. فقدان یک برنامه منظم و روشن، محظورهای ناشی از یک ذهن صرفاً قانون‌گرا، لایه‌ای از اعتقادات لیبرالی دوران گذشته،^(۱) همراه با ناکامی‌های پیشین در ایجاد احزاب در ایران - که فقط به بروز مناقشات و رقابت‌های فرقه‌ای شدید منجر شده بود - همگی از جمله عواملی بودند که در عدم توانایی مصدق در تشکیل حزب خودش موثر افتادند. از این‌ها گذشته، چنین می‌نماید که فرهنگ سیاسی ایرانیان برای تشکیل احزاب و جمعیت‌های گسترده و منسجم که بتوانند با نظم و دوام کافی در راستای یک

۱- ملکی، خلیل - «سرنوشت تاریخی لیبرالیسم»، مجله علم و زندگی، شهریور و مهر ۱۳۳۱، صص ۵۸۴ - ۵۸۵ و ۶۶۷ - ۶۵۲، ملکی، خلیل - «علمی از نو بیاید ساخت» - همان جا، دی و بهمن ۱۳۳۱، صص ۷۷۸ - ۷۶۹، ملکی، خلیل - «مبارزه با بزرگترین خطری که نهضت ملی را تهدید می‌کند»، همان جا، خرداد و تیر ۱۳۳۲، صص ۲۰۶ - ۲۰۳ و ۲۹۵ - ۲۹۱.

برنامه و سیاست مشخص عمل کنند، مناسب نبود، در واقع تلاش برای ایجاد سازمان‌های صنفی نیز هواداران چندانی نداشت.

مصدق مبارزه برای ملی شدن صنعت نفت را در چارچوب جبهه ملی پیش برد که هم از لحاظ سازمانی و هم از نظر عقیدتی، تشکیلاتی نامنسجم و نامشخص به شمار می‌رفت، و پس از آن که به قدرت رسید نیز سعی نکرد جبهه ملی را به یک حزب منسجم مبدل سازد و در واقع آن را به حال خود رها کرد.^(۱) مصدق که بیشتر در پی حفظ وجهه عمومی و سخنگویی از جانب تمام افراد ملت بود، نمی‌خواست خودش را درگیر مناقشات فرقه‌ای یا ائتلاف‌های گروهی سازد، بنابراین این از ابراز تمایل مشخص نسبت به گروه‌ها یا احزابی که پیروانش سازمان دادند، خودداری نمود و حتی در صدد تقویت این سازمان‌ها و بهره‌برداری از آنها نیز بر نیامد.

البته مصدق برای ابلاغ نظریاتش به مردم از رادیو و روزنامه‌ها استفاده می‌کرد؛ و سالیلی چون احزاب «ایران» و «زحمتکشان»، اتحادیه‌های صنفی از قبیل اصناف قهوه‌چی و رستوران‌چی و دیگر مجامع رسمی و غیر رسمی که در بازار مستقر بودند نیز وجود داشتند که رابط بین او و مردم به شمار می‌رفتند. ولی فقدان یک تشکیلات حزبی گسترده باعث شد که مصدق نتواند برای تحکیم حکومت خویش پشتیبانی لازم را فراهم کند. سالها بعد در (شهریور ماه ۱۳۴۱) مصدق ضمن نامه‌ای که از احمد آباد به دکتر علی شایگان، یکی از یاران نزدیکش از سال داشت به این نکته مهم اذعان نمود.

«عقب ماندگی ما به علت نداشتن تشکیلات سیاسی و اجتماعی است، و این نقیصه سبب شده که ایران عزیز آزادی و استقلال خود را از دست بدهد و هیچ فرد ایرانی نتواند کوچکترین اعتراضی بکند.»^(۲)

دیگر احزاب کم اهمیت‌تر این دوره عبارتند از: حزب پان ایرانیسم - جمعیت هواداران صلح - حزب سومکا (سوسیالیست ملی کشور ایران)^(۳) - کنگره کارگران - جبهه کار و ...

در خاتمه به طور گذرا فقط به ذکر نام سایر احزاب، گروه‌ها و جمعیت‌های سیاسی کم اهمیت‌تر ایران در فاصله سالهای ۲۵ تا ۳۲ بسنده می‌کنیم:

۱- ر.ک: ملکی، احمد - تاریخچه جبهه ملی، بی‌نا، تهران، ۱۳۳۲.
 ۲- بیل، جیمز، راجر لویس، ویلیام - مصدق. نفت. ناسیونالیسم ایران، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، کاوه بیات، نشر نو، چ ۲، تهران، ۱۳۶۸، صص ۱۰۳ - ۱۰۲.
 ۳- این فرقه سیاسی تا حدی تمایلات فاشیستی داشت.

حزب ایران - آزادی - استقلال - آریا - امکا - اداره ملی - اخوان المومنین - افق آسیا - احرار ایران - انتقام - اتحاد - ترقی خواه - جنگل یا (اجتماعیون) - خلق - مردم - ملت ایران - میهن - میهن پرستان - وحدت - ایران - هم‌هان - عامیون - جمعیت آزادی ایران - جمعیت آزادی مردم ایران (جاما) - اتحاد اسلام - دوستان شما - رفیقان - فداییان ایران - عدالت خواه - فرزندان ایران - مختلط ملی - ملی ایران - نگهبانان اسلام و ایران - نهضت شرق - جمعیت نهضت ملی ایران - وحدت ملی - جامعه تعلیمات اسلامی - لیسانسیه‌های دانشسرای عالی - لیسانسیه‌های دانشکده معقول و منقول - جامعه مسلمین - مجمع مسلمین - مجمع مسلمانان مجاهد - انجمن تبلیغات اسلامی - انجمن کمک به دهقانان ایران - انجمن ملیون ایران - کانون خانوادگی قاجار - کانون کشاورزی - سازمان جانشاران و میهن پرستان (جانشاران میهن) - سازمان دفاع مشترک - فداییان ایران - فداییان ایران و شاه - مقاومت ملی - نظارت ملی - کمیته‌های سرّی انقلاب ایران - هواخواهان بی‌طرفی بین‌المللی ایران - جبهه کار - گروه آسیا (جمعیت مجاهدین) - گروه مظلومین و ستمدیدگان ایران - گروه وطن خواهان - نیروی ملی - نهضت خداپرستان سوسیالیست - اتحادیه کارگران و برزگران ایران - اتحادیه کشاورزان ترقی خواه - اتحادیه مسلمین اتحادیه مسلمین ایران.